

МАСТАЦКІ КАНЦЭПТ “РАДЗІМА” І ЯГО МОЎНАЯ РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ: НА МАТЭРЫЯЛЕ ПАЗЫІ Р. БАРАДУЛІНА І У. КАРАТКЕВІЧА

У артыкуле разглядаецца мастацкі канцэпт “радзіма” ў сяміятычным і кагнітыўным аспектах на матэрыяле твораў Р. Барадуліна і У. Караткевіча як сродак рэалізацыі моўнай карціны свету паэтаў. Аўтарам выдзелены і апісаны моўныя рэпрэзентацыі мастацкага канцэпту “радзіма”, вызначана месца дадзенага канцэпту ў канцэптасферы мастакоў слова.

Уводзіны

Антрапацэнтрычны накірунак, які актыўна развіваецца ў сучаснай лінгвістыцы, ставіць перад даследчыкамі новыя задачы – апісваць ментальныя адзінкі – канцэпты, якія з’яўляюцца элементамі канцэптасферы і мадэлююць моўную свядомасць індывіда і нацыі ўвогуле.

Сапраўднаму мастаку слова, паводле расійскага літаратуразнаўцы Дзмітрыя Ліхачова, уласціва “пачуццё мовы як канцэнтрацыі духоўнага багацця культуры” [1, с. 12]. Бадай, найбольш выразна гэтая канцэнтраваная духоўнасць выяўляецца ў літаратурным творы праз канцэпты, катэгорыі шматмерныя і шматзначныя. У адрозненне ад абагульненых пазнавальных канцэптаў мастацкія канцэпты індывідуальныя, асобасныя, псіхалагічна складаныя, гэта комплекс

паняццяў, уяўленняў, пачуццяў, вобразаў, якія ўзнікаюць у тэксце. Чым багацейшы культурны і эмацыянальны вопыт паэта, тым больш глыбокія і шматлікія ягоныя канцэпты.

Мы разумеем канцэпт, услед за Ю.С. Сцяпанавым, В.М. Тэлія, Н.Д. Аруцюнавай, В.А. Маславай, як “паняцце, пагружанае ў культуру”, валодаючае эматыўнасцю, канатацыямі, аксіялагічнае і культурна-спецыфічнае па сваёй прыродзе ўтварэнне. На сённяшні дзень існуюць шматлікія азначэнні канцэпту. Не ўдаючыся ў іх аналіз, прыемем працоўнае азначэнне. Канцэпт – гэта лінгваментальнае ўтварэнне, вербальнае культурнае сэнс, які мае імя/імёны ў мове і ўключае ў сябе значэнне, культурныя канатацыі, паняцце і вобраз, што ляжыць у аснове назвы.

Аktуальнасць нашага даследавання вызначаецца тым, што спецыфіка індывідуальна-аўтарскага разумення канцэпту “радзіма” як складанага і шматзначнага паняцця і яго вербальнага выражэння ў мастацкім тэксце да гэтага часу не былі прадметам спецыяльнага лінгвістычнага вывучэння.

Аб’ектам нашага даследавання з’яўляецца моўная рэпрэзентацыя мастацкага канцэпту “радзіма” ў паэзіі Р. Барадулліна і У. Караткевіча. Прадметам нашай працы з’яўляецца рэканструкцыя слова-канцэпту “радзіма” ў паэзіі Р. Барадулліна і У. Караткевіча. Матэрыялам даследавання паслужылі ўсе надрукаваныя вершы Р. Барадулліна [2, 3, 4] і У. Караткевіча [5].

Мэта працы – даследаваць і апісаць моўныя сродкі мастацкага тэксту, якія рэпрэзентуюць мастацкі канцэпт “радзіма” ў творчасці вышэйназваных мастакоў слова. Дасягненне пастаўленай мэты патрабуе вырашэння наступных задач:

1) разгледзець канцэпт як тэрмін і як адну з галоўных катэгорый сучаснай кагнітыўнай навукі;

2) даследаваць канцэпт “радзіма” ў якасці элемента канцэптасферы названых пісьменнікаў (г. зн. ва ўзаемасувязі з іншымі канцэптамі – воля, мова, народ, душа).

Асноўная частка

Канцэпт *радзіма* займае ўнікальнае месца ў канцэптасферы моўнай культуры. Несумненна, яго можна лічыць каштоўнай дамінантай нашай культуры. З’яўляючыся шматзначным і маючы складаную структуру, дадзены канцэпт патрабуе дэталёвага вывучэння не толькі з пункту погляда філосафа, але і з пункту погляду лінгвіста.

Моўная рэпрэзентацыя канцэпту “радзіма” ў паэзіі У. Караткевіча:

Назоўнікавыя рэпрэзентанты: *Радзіма (7); край (5); Беларусь (6); Бацькаўшчына (2); зямля дзядоў; краіна; наша маці-зямля; зямля (3); маці; айчыны берэгі; азёрная старана; душа маці; родная мяжа; народ (6); бедная хата; неба, дзе бусел ляціць; могілкі, дзе маці ляжыць; мова; неўміручыя песні; сцяг; каханая старана; азёрная старана.*

Прыметнікавыя рэпрэзентанты (параўнальныя звароты): *наша, сіняя (4); любая; чыстая (3); дарагая (2); светлая (3); мудрая; мая (8); родная; чароўны; векавечная; зялёная (2); залатая; высокая; бязлітасная; добрая; святая; зведаная; нязнаная; любая; у барах сівых; скупая; ад крушыны горкі (край); адзіная, перад кім на каленях стаю; як сонца, мая мова і песня.*

Дзеяслоўныя рэпрэзентанты: *аддаўшы Радзіме; радаваць; мучыць; згубіла шчасце; не забыць (Радзімы)(2); абараніць; выпіла мора пакут; (Радзіму) багі далі; раджала; мела; маліцца Радзіме; любіць; узяць з сабой (Радзіму); жыве (Радзіма); глядзіць азёрамі-вачыма.*

Моўная рэпрэзентацыя канцэпту “радзіма” ў паэзіі Р. Барадуліна:

Назоўнікавыя рэпрэзентанты: *матчыны край; мая Бацькаўшчына; родны кут; край; зямля; спадчына; вырай смутку; Белая Русь; Беларусь (14); мой шчыры край; маці сумная; наша крывіцкая хата; Айчына; беларушчына.*

Прыметнікавыя рэпрэзентанты (параўнальныя звароты): *шчодрая; сціпая; шчырая; там, дзе маці табой жыве; крывіцкая; як адзічэлая яблыня; як удава па вайне; беларусаў святая зямля; мясціна тая, дзе расцвітае папараць і лотаць.*

Дзеяслоўныя рэпрэзентанты: *бяліла лён; бласлаўляла; люблю; цвіла і высталяла; малюся да Беларусі; свеціцца імя тваё; распіналі (Беларусь); (хто ні едзе, цябе) трасе; караніся (на роднай зямлі); каб пільнаваўся (Радзімы).*

У паэзіі Р. Барадуліна і У. Караткевіча адзінкі *радзіма* і *зямля* з’яўляюцца сіманічнымі, як, думаецца, і ў свядомасці ўсяго беларускага этнасу. У народных уяўленнях *зямля* – адна з асноўных касмічных стыхій (побач з вадой, паветрам і агнём), першаэлемент, з якога ствараўся Сусвет. У касмаганічных паданнях падкрэсліваецца, што першай Бог стварыў менавіта зямлю. Зямля асэнсоўвалася як усеагульная крыніца жыцця, маці ўсяго жывога, у тым ліку і чалавека, калі прыгадаць, што менавіта з зямлі, з гліны зляпіў Бог першага чалавека. Уяўленні пра род, радзіму, краіну цесна звязаныя з паняццем зямлі.

Месца канцэпту “радзіма” ў аўтарскай канцэптасферы.

Як адзначалася вышэй, пры вывучэнні мастацкага канцэпту неабходна звярнуць увагу на месца дадзенай адзінкі ў індывідуальна-аўтарскай канцэптасферы. Пры вызначэнні ключавых канцэптаў мы кіраваліся колькасным метадам, метадам тэматычнай характарыстыкі твораў. Падрабязны і грунтоўны аналіз паэзіі Р. Барадуліна і У. Караткевіча паказваюць, што ключавымі канцэптамі для гэтых мастакоў слова з’яўляюцца наступныя: *душа, воля (свабода), мова, народ* і інш. Суадносіны гэтых канцэптаў з канцэптам “радзіма” можна прадставіць наступным чынам:

РАДЗІМА І НАРОД. Неабходна звярнуць увагу, што слова *народ* атаясамліваецца з канцэптам *Радзіма*, а таму неабходна прааналізаваць семантыку дадзенай моўнай адзінкі ў кантэксце твораў. На нашу думку, У. Караткевіч і Р. Барадулін ствараюць канцэптуальна новае разуменне характару і сутнасці беларускага народа. У літаратуры XIX – пачатку XX ст. вобраз беларуса – вобраз забітага цёмнага мужыка (творы Э. Ажэшкі, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны і інш.). Для аўтараў канца XX ст. беларус – горды нашчадак продкаў, якія перадалі яму багатую спадчыну – непаўторную мову і гераічнае мінулае: *Мае ж дзяды тады пісаць умелі / Калі фарсілі ў воўчых скурах вы! / Палілі на агні жанчын старых – / У нас тварылі Будны і Цяпінскі / Паэты, дойдзіды і разьбяры* [5, с. 315]; *Скупая зямля маёй Беларусі / Не раджала рабоў і не мела рабоў* [5, с. 81]; *Я з табою да крыві апошняй / Мужны мой, адвечны мой народ* [5, с. 70].

Аднак у некаторых творах прысутнічае раздзяленне канцэптаў “радзіма” і “народ”: *Радзіма не вінавата /– Вінаваты яе сыны* [4, т. I, с. 379]; *Люблю твой народ / сцішаны і грозны* [4, т. I, с. 106].

Р. Барадулін і У. Караткевіч указваюць на заганныя рысы беларусаў, сярод якіх галоўныя – бяспамятнасць, рабская псіхалогія: *Ты свайго Каліноўскага выдаў ... / Не ўбярог ты свайго Купалу... / Голас твой немагой захрас, / Ты адрокся ад мовы, / Народзе...* [4, т. II, с.179] або: *Пакуль у капішчах іхніх будзеш паўзці, нібы крот, / Пакуль ты слухаць іх будзеш і пакуль ты верыць ім будзеш, / і пакуль будзеш скарацца ім, мой беларускі народ, / вашага бога не ведаю, з раем рабоў і гаротных* [5, с. 290].

Р. Барадулін прамаўляе свой заповіт да беларусаў: *Над святынямі зруйнаванымі / Пацянемся дбаць пра карані. / Будзем Янкамі, а не Іванамі / Што не ведаюць свае радні ... / Дык адродзімся душой і вераю* [4, т. II, с. 220]; *Стаяць нам / Гаспадарамі свае зямлі, / Беларусамі ў Беларусі* [4, т. II, с. 248]. Падобную думку выказвае і У. Караткевіч: *Вазьмі ў звычай, сын герояў і багоў, / Не пагарджаць святым сваім мінулым, / А заслужыць яшчэ, і вартым быць яго* [5, с. 280].

Такім чынам, у моўнай тканіне паэтычных твораў Р. Барадуліна і У. Караткевіча народ – неад’емная частка канцэпту “радзіма”. Прадкі беларусаў – “свіярэлыя, суверэнныя”, адукаваныя і годныя людзі. Паэты заклікаюць беларусаў памятаць сваё мінулае і ганарыцца ім, панаваць Бацькаўшчыну.

РАДЗІМА І ВОЛЯ. Залежнае становішча нашых зямель абумовіла развіццё разумення волі як “найвышэйшай маральнай каштоўнасці” (В. Быкаў). Шматлікія абарончыя войны і паўстанні на беларускіх землях пацвярджаюць гэтую думку. У творчасці амаль кожнага беларускага пісьменніка можна знайсці герояў, якія здабывалі сваю свабоду, незалежнасць (творы Ф. Багушэвіча, Я. Купалы, Я. Коласа, Цёткі, В. Быкава і інш.). Аналіз мовы паэзіі У. Караткевіча паказвае, што з дванаццаці вершаў, дзе згадваецца воля, у дзевяці гаворка ідзе пра свабоду краіны, народа: *Хай лепей ніколі не будзе краіны, / Чым будзе краіна – без волі* [5, с. 384]; *Край сагнуўся ў спіне, / Край баіцца размовы пра волю* [5, с. 29]; *Пройдзе нівамі, лясамі / Бог свабоды залатой. / Калі мы не ўстанем самі – / Нас не падыме ніхто* [5, с. 383]; *А льву патрэбны калючы гушчар, / Родны край і свабода ў ім* [5, с. 253]; *Няхай жыве народ / У думцы, / ў згодзе, / ў бунце. / Яму замок на рот / Павесіць не спрабуйце / Няхай смяецца, кпіць, / Абразы не прымае* [4, т. II, с. 46].

З канцэптам *радзіма і воля* звязаны ў паэты прэцэдэнтныя імёны беларускай культуры: К. Каліноўскі (верш “Павешаным 1863”, “Нявесце Каліноўскага, “Світка Каліноўскага”, “На Белае Русі...”), К. Астрожскі, Т. Касцюшка, Паўлюк Багрым, у вусны якога Караткевіч укладвае наступныя словы: *Паміраю і веру: Калісьці над светлымі водамі, / Над свабоднай зямлёю / І над Белае Руссю маёй / Шчасце сонцам заззяе, / І слова нашчадка **свабоднага** / Мае раны загоіць / Гаючай жывой вадою* [5, с. 31].

У хрэстаматыйным вершы “Беларуская песня” У. Караткевіч сцвярджае: *Дзе мой край? Там, дзе людзі ніколі не будуць рабамі, што за поліўку носяць ярмо ў безнадзейнай турме* [5, с. 136]. Свабоду нашых продкаў падкрэслівае Р. Барадулін: *Я – арыец / Гэта значыць з аратаяў, / З **суверэнных**, **свіярэлых** крывічоў* [4, т. II, с. 236]. Такім чынам, канцэпт *радзіма ў* моўнай карціне аўтараў атаясамліваецца са свабодай ці імкненнем да яе.

МОВА І РАДЗІМА. Аналіз моўных адзінак у паэзіі разгледжаных намі аўтараў паказвае, што ўжыванне адзінкі *мова* амаль заўсёды суправаджаецца лексемамі *родная, беларуская, матчына*. Паэты смела сцвярджаюць: *мова – неабходны элемент Радзімы, без існавання мовы існаванне нацыі пад пагрозай: Пакуль гучыць вакол святая паша мова, / Пакуль ёсць беларусы на Зямлі (час існавання мовы і беларусаў аднолькавы)* [5, с. 381]; *Там спрадвеку гучыць мая мова, булатны клінок, / Тая гордая мова, якую й тады не забудзем, / Калі сонца з зямлёю ў апошні заглябляцца змрок* [5, с. 136].

Р. Барадулін і У. Караткевіч даволі катэгарычна выказваюцца пра народ, які адраецца ад сваёй мовы, а значыць, стане здраднікам Радзімы: *Хай не будзе світання ў народа майго, / Калі досвіткам здрадзіць цябе* [5, с. 364]; *Слову пашаму*

Бог дапамог. / Хто не любіць яго, ад тога / Назаўсёды адвернецца Бог! [4, т. II, с. 248]. Неаднойчы мова выступае сінонімам волі і гонару Радзімы: *За край, даўно адвучаны ад бою, / Ад мовы, гонару і языка* [5, с. 292]; *Край баіцца размовы пра волю, / Край згубіў сваю мову / І матчынай песні напеў* [5, с. 30].

З'ядноўвае канцэпты мова і радзіма вобраз маці, які асацыятыўна блізкі абодвум семантычным утварэнням: *Ты струменьчык матчынай мовы, / Быццам маці, не забывай* [5, с. 248]. Для паэзіі Р. Барадуліна “характэрна ўвядзенне трыяды – Мова-Маці-Радзіма” [6, с. 24]: *Мамы не стала – не стала Радзімы* [4, т. II, с. 309]; *Ты ад маці, ты матчына, / Беларуска мова* [4, т. II, с. 286]; *Ад сівых гадоў, ад дзядоў / Для мяне ашчаджона спадчына: Галубіная мова матчына / Не згублю яе ў тлуме дарог* [4, т. I, с. 273].

ДУША І РАДЗІМА. У дачыненні да этнасаў вельмі часта канцэпт *душа* суадносіцца з менталітэтам, з нацыянальным характарам. Прычым гэта душа агульная для народа: *Не вырвеш з нас жывую нашу душу / Бы з дзяснаў слабых набалелы зуб, / Бо мы народ вялікі, непарушны, / Народ, што да зямлі прырос, як дуб* [5, с. 315]; *Пан Бог / Паслаў каліноўца народу / Вярнуць душу / І Айчыну забраную* [4, т. II, с. 243]; *Мы даказалі / Воляй крывіцкаю... / Дух наш не выцкаваць, / Мы будзем жывыя, стаўшы цэнямі* [4, т. II, с. 251].

У лірыцы Р. Барадуліна і У. Караткевіча *душа і радзіма* знітаваныя. Так, у У. Караткевіча ёсць думка, што душы памерлых продкаў застаюцца на роднай зямлі (што не адпавядае хрысціянскаму вучэнню): *Як сканаю – душа застанецца / Ё ззяніі кожнай крынічнай слязы, / У аеру, што з ветрам сячэцца, / Ё срэбных хвалях дняпроўскай лазы, / У бадзях, што мячамі суровымі / Кожны родны вартуюць пляцень, / У шыпышыне, што ля Загор'я* [5, с. 235]. Таму зямля, “дзе мудрыя продкі паснулі”, мае найвялікшую каштоўнасць для чалавека.

Радзіма з'яўляецца неабходнай для душы ў разуменні Р. Барадуліна: *Трэба дома бываць часцей, / Каб душою не ачарсцвець...* [4, т. I, с. 27]; *Душа гібее ля чужых двароў, / Ёй зябка ля казённых каптуроў* [4, т. II, с. 107]; *І завем... / Млечны Шлях Беларускім Гасцінцам, / Да яго не дацягнуцца каты, / Ім вяртаюцца душы дахаты* [4, т. II, с. 247].

Заклучэнне

Такім чынам, паэтычны тэкст – унікальны і дасканалы спосаб пазнання свету. Прыведзены намі матэрыял дазваляе зрабіць наступныя вывады:

Паэтычнае багацце паэта і ягонай мовы вызначаецца не толькі багаццем лексікі і граматыкі, але і багаццем канцэптуальнага свету, канцэптуальнай сферы. Рэпрэзентацыя Р. Барадуліным і У. Караткевічам канцэпту *радзіма* ўзбагачае моўную карціну беларусаў.

Ключавы канцэпт *радзіма* ў паэзіі названых аўтараў найбольш цесна звязаны з канцэптамі *народ, воля, душа, мова*. Таксама можна даследаваць сувязь гэтага канцэпту з наступнымі: *час, прастора, колер, доля/лёс*.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. **Маслова, В.А.** Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой / В. А. Маслова. – М. : Флинта: Наука, 2004. – 256 с.
2. **Барадулін, Р.** Апіма / Р. Барадулін. – Мінск : Рым.-Катал. парафія св. Сымона і Алены, 2011. – 452 с.
3. **Барадулін, Р.** Выбраныя творы / Р. Барадулін ; [уклад., прадм., камент. М. Скоблы]. – Мінск : Кнігазбор, 2008. – 596 с.

4. **Барадулін, Р.** Збор твораў : у 5 т. / Р.І. Барадулін ; [прадм. В. Сёмуха]. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1996 – 2002. – Т. 1–3.
5. **Караткевіч, У.** Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – Т. 1 : Вершы, паэмы. – 431 с.
6. **Максімовіч, В.** “Каб не страціць святое штосьці” : Нацыянальны космас у творчасці Р. Барадуліна / В. Максімовіч // Роднае слова. – 1994. – № 7-8. – С. 23–25.

Паступіў у рэдакцыю 09.04.2012 г.